

НОВІ ПРОПОЗИЦІЇ В СОЦІОЛОГІЇ ЗНАННЯ¹

Соціологічна концептуалізація порядку соціального як фабрикованого знанневого феномену є, безумовно, важливою теоретичною та практичною тематикою і проблематикою. Добре відомо, що проблематика соціального (соціальності) є традиційною в соціологічній літературі. Проте в умовах глобалізації, виникнення і поширення інтернету, плюральних і гетерогенних форм людської взаємодії ця проблематика надзвичайно загострюється, саме соціальне стає принципово новим, навіть незнайомим (для соціологів) феноменом. Зрозуміло, все це знаходить своє відображення у відповідних наукових аналітиках, інтерпретаційних схемах, знанневих конструкціях. Ця обставина вимагає активного наукового осмислення сучасних виявів соціального, його змісту, специфіки та динаміки.

З огляду на це, заслуговує цілковитої підтримки задум автора рецензованої монографії – дати обґрунтовані відповіді на фундаментальні питання про сьгоднішній стан соціального, механізми його формування і відтворення, модуси знанневого конституювання, а також різноманітні гальмуючі та перспективні чинники й тренди, що мають місце в цьому випадку.

Концептуалізація знанневих засад, вимірів і структур соціального як упорядкованості режимно здійснюваних дій реалізується автором завдяки низці кроків, серед яких найважливішими є аналіз знанневої конституції феноменів опосередкованості та безпосередності, їхні практичні епіфеномени та імплікації, дослідження диференціації режимів, режимностей, порядків і упорядкувань у просторі соціального; дослідження зв'язку та взаємовідношення знання й влади з точки зору порядку конституювання соціального і режимів його реалізації; упорядкування знання про соціальне за різними осями та побудування моделі багатовимірного простору існування знання та його модусів; дослідження практичних аспектів знання: як знання практикується в повсякденному житті, якою є роль практикованого знання в конституції повсякденності.

У цілому автор монографії Олександр Голіков добре розуміється на теорії, методології та методах вивчення наукової проблеми, яку досліджує. Глибокий критичний аналіз як традиційних концепцій, так і новітніх наукових підходів до соціального як знанневого феномену, його компетентне дослідження, використання й критичне переосмислення значного кола наукових джерел, потужна емпірична база запропонованої автором концепції свідчать про те, що у вітчизняній соціологічній науці з'явилась оригінальна розробка, яка суттєво розширює наукові уявлення про соціальне як знанневий феномен, як специфічний структурний елемент людських дій, що конструюється, насамперед, знаннево і за допомогою знань.

Монографія вдало побудована, викладення її змісту здійснюється логічно, грамотно, професійно.

¹ Рецензія на монографію Олександра Сергійовича Голікова “Фабрикація порядку. Знання в конституюванні соціального” (Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 592 с.).

Так, у першому розділі “Людина, суспільство, порядки: до (не тільки) соціології знання” окреслено головні напрями соціологічного теоретизування, за якими розкривається проблематика знанневої конституції соціального; з’ясовується логіка постановки питання щодо існування й сутності знання, соціального, порядків і режимів соціального; виявляються можливості та обмеження розгляду соціального з позицій соціального Другого та соціального Третього; визначаються особливості аналізу соціального як різноманіття порядків і режимів реалізації цих порядків.

На підставі аналізу напрацювань класиків соціальної антропології у роботі акцентується увага на знанневих можливостях у дослідженні смислу; на базі дослідження реципрокності та досліджень соціального Іншого здійснюється “розширення” категорії соціального (за рахунок застосування діалектики визнання), розкривається зміст категорії метасуб’єктності як здатності онтологізувати себе як суб’єкта. Крім того, автор досліджує процеси упорядкування соціального (його режими та порядки), способи й інструменти фабрикації невідповідності сумісної дії людей і множинності порядків соціального.

У другому розділі “Комунікація, знання, свідомість” автор здійснює аналіз низки категорій, які з різних причин були виведені за межі соціології знання: комунікація, знак, судження, свідомість, самосвідомість, форма суспільної свідомості, влада. При цьому доводиться, що соціальне є невід’ємним від комунікації, а досі використовуваний схематично-абстрактний розгляд комунікації є занадто обмеженим і редукованим. Адже реальний комунікативний акт також має справу (і конститується у взаємодії) з речами, діями, мімікою, вчинками, знаками тощо. І саме в цьому вимірі стає очевидною, вимірюваною та досліджуваною знаннева конституція комунікативного акту.

Наголошуючи на необхідності переосмислення традиційного підходу до аналізу основних форм суспільної свідомості, автор стверджує, що цьому сприятиме використання такої категорії, як “форма суспільного знання”, яка дозволяє описати способи конструювання індивідуального мислення стійкими когнітивними структурами.

Описуючи магію, міф і священне, автор тлумачить священне не як абстрактний, автономний феномен, а як спосіб осмислення світу в цілому та соціального, зокрема. Саме тому магія, міф і священне визначаються ним як рядопокладені. Посилаючись на Б. Маліновського, дослідник аналізує міфологічну свідомість як одну з форм суспільної свідомості та техніку соціально конструйованого мислення. На його думку, міфологічна свідомість пов’язана зі слабкістю соціального Другого та соціального Третього, які в контексті міфологічної синкретичності не можуть себе репрезентувати. В умовах міфологічної синкретичності, як зазначається в монографії, виникає феномен соціодіцеї, яка неодмінно спирається на священне або таке, що категоризується як священне.

Наука та ідеологія, відповідно, визначаються в роботі як форми модерної суспільної свідомості, які відрізняються одна від одної та від міфу з позицій репрезентованості соціального Другого і соціального Третього в цих формах суспільного знання.

Нарешті, аналізуючи повсякденну форму суспільної свідомості, автор відмічає центрованість цього способу мислення на соціальному Другому. При цьому він відки-

дає класичне зверхнє ставлення до повсякденного мислення, як до “низького”, “грубого”, “неточного”, та доводить, що повсякденне мислення є інструментом економії (як і будь-яка інша форма впорядкування знання), і в цьому сенсі воно репрезентативне для людей.

На наш погляд, надзвичайно цікавим є здійснений у монографії аналіз традиційної (ще з часів Ф. Ніцше, Р. Мертона, М. Фуко) проблематики співвідношення знання та влади. На відміну від класичних поглядів, увага автора сконцентрована, насамперед, на владному інструментарії конституювання соціального як реальності, а також на впливі знання на владу. Автор виводить знання зі статусу службової категорії та описує його не тільки у сенсі “законодавчого розуму” (З. Бауман), але й у сенсі “знанневих вузлів фабрикації соціального”. Він розширює типологію ресурсів влади категорією знанневих ресурсів влади, до яких, зокрема, належать влада над минулим (влада над часом), а також влада над простором (фізичним або соціальним).

Не менш важливими для автора виявляються і практики опору, що (як стратегії панування, гегемонії, домінування) здійснюються знанневим чином. У роботі стверджується, що значну роль у цьому випадку грає проблематика раціональності та того, що вважається раціональним. Це дає можливість описати суб'єкта як учасника процесу раціоналізації, систематизації, фабрикації суджень, що можуть перебувати під явним або латентним “наглядом” владних інстанцій.

Третій розділ “Хронотоп порядків знання” присвячено аналізу простору та часу дії як розгортання знання, а також узвичаєнню, осмисленню та наповненню дії знанням у практиці. Здійснюючи концептуалізацію простору як знанневого феномену, автор особливо уважно простежує логіку конституювання кордонів як знання про кінець одного специфічного простору і початок іншого. При цьому він доводить, що оперування простором мало відрізняється від оперування часом у більшості протоколів та операцій.

Цікавими видаються наведені результати теоретичного аналізу наявних епістемологічних пропозицій упорядкування знанневих конгломератів і агрегатів. Бінарний спосіб упорядкування автор характеризує як структурно найбільш відповідний повсякденним способам та інструментам мислення людей. Водночас цей спосіб упорядкування оцінюється як евристично сильний інструмент дослідження порядків і режимів знання. У роботі виокремлюються такі бінарні осі упорядкування, як вісь одиничності та загальності; насильства і ненасильства; природного й штучного; реального та віртуального (уявного); індивідуального і комунітарного (спільнотного); раціонального й ірраціонального; емоційного та емоційно нейтрального. Особливу увагу автор приділяє вісі інтимного та публічного. Здійснюючи спеціальне дослідження цієї проблематики, він фіксує сучасні процеси трансформації інтимності, “падіння публічної людини”, комодифікації публічного та інтимного.

Розглядаючи питання осей порядків знання, автор доводить, що первинне упорядкування знання здійснюється на базі низки категоризацій-селекцій, зокрема луманівських “комунікація – некомунікація”, “свій – чужий”. Саме за такими осями первісно виробляється знання, яке бере участь у процесах фабрикації порядку соціального.

Для аналізу “субстанції соціального” у вигляді дії та її знаннєвої конституції автор виокремлює “теорему Штомпки” (“Структура і суб’єкт існують тільки у дії та діяльності, відповідно”), яка, на його думку, описує суто знаннєві процеси. Не зважаючи на увагу до процесів конструювання, автор не звертається до суто раціоналістських і механістичних концепцій, зосереджуючись головним чином на повсякденних аспектах дії та на її осмисленні.

У четвертому розділі “Емпірика та прагматика знання в порядках соціального”, засновуючись на різноманітному емпіричному матеріалі (кількісні дослідження: опитування студентів України, мешканців м. Харкова; фокусовані групові інтерв’ю з освітянами, аналіз листів тощо), Олександр Голиков здійснює перевірку запропонованої ним соціологічної концепції знаннєвої конституції соціального.

Наприклад, досліджуючи культурне споживання української молоді як особливий спосіб фабрикації знання про порядки соціального, автор акцентує на “кліповості свідомості” молодих респондентів, посиленні насиченості (конкурентності) культурного споживання і, відповідно, процесів фабрикації порядків соціального, зростанні ролі “галактики інтернету” за рахунок “галактики Гутенберга” (М. Кастельс), підпорядкуванні культурного споживання деяким іншим практикам, збільшенні візуального споживання, “полегшенні” за змістом, конвеєризації та індустріалізації культурного споживання. Зазначимо, що це додатково відтінює та підкреслює доцільність обраної автором центральної категорії – “фабрикація порядку”.

Здійснений автором аналіз зв’язків просторових знань та уявлень громадян Харкова з їхніми правовими практиками та довірою до органів юстиції доводить, що ієрархії впізнаваності, “просторової впізнаваності” та довіри дуже тісно взаємопов’язані між собою і структурно схожі. Водночас у роботі підкреслюється, що довіра громадян породжується під час таких практик, коли доводиться безпосередньо та зацікавлено контактувати з конкретними сегментами правової системи.

Зосереджуючи увагу на операціоналізації протоколу соціального як знаннєвої структури, автор описує протокол як упорядкований і режимний спосіб регулярного відтворення порядків. Він пропонує два способи аналізу протоколів (інтернальний та екстернальний) і перелічує найпоширеніші з них (протоколи часу, простору, спільнот, інститутів тощо). За результатами фокусованих групових інтерв’ю з учасниками освітнього процесу, автор виокремлює ряд тенденцій і проявів протоколів. На наш погляд, найзначущими є: прагнення протоколу до самозбереження та самовідтворення; вироблення протоколів і протокольної дії в апеляції до “здорового глузду”; апеляція партикулярних протоколів до більш універсальних; пов’язаність знаннєвих протоколів як з діяльністю, так і з матеріальною інфраструктурою соціального; роль протоколів у системах ідентифікацій і контридентифікацій. Крім того, автор висвітлює те, як саме протоколи впливають на повсякденний досвід людей, репрезентуючи певні очікування, цінності, традиції, ідеали, правила, акти перцепції як знаннєві формації та акти суджень.

Аналіз результатів авторського дослідження близько 900 текстів особистих листів і публічних виступів відомих людей як знаннєвих агрегатів, у яких сконденсовані та

скристалізовані вузли соціальних взаємодій, матеріальних і комунікативних інфраструктур соціального, дозволив визначити певні регулярності та описати відповідні тенденції у (від)творенні цих регулярностей.

Під час опрацювання отриманих автором емпіричних даних було виокремлено такі знаннєві операції, як метаоперація встановлення протоколу взаємодії; знаннєве структурування взаємодії; знаннєве відтворення нерівності; комунікативна економія; знаннєве прирощення без виходу за межі вже наявного знання: агрегування (зокрема агрегування знання з практиками) тощо. Застосування цих та інших знаннєвих операцій дозволило автору виявити особливості індивідуальної та публічної фабрикації порядків соціального.

Акцентуючи на безперечних наукових здобутках рецензованої монографії, тим не менш зазначимо, що вона не позбавлена деяких недоліків, що не дивно для такого масштабного задуму. Сподіваємося, що і для автора монографії, і для його колег такі зауваги стануть важливими маяками в їхній подальшій роботі.

Зокрема, підкреслимо, що застосований у монографії понятійно-термінологічний апарат дещо перевантажений термінологією, що потребує звернення до довідкової літератури. При цьому йдеться не тільки про терміни іноземного походження (наприклад, семпл, матурність, трикстер, анабазис тощо), але й слова та словосполучення, що запропоновані, ймовірно, самим автором, наприклад, “буттєвувати” (с. 106), “буттєвує” (с. 267), “спираючись на теорематику” (с. 288), “дещо позитивізує” (с. 306) та ін.

Далі, на наш погляд, відмова автора “...від поняття суспільства... через концептуальну й операціональну безплідність цього поняття, особливо в розгляді обраної нами теми” (с. 9), є надмірно категоричною. Сьогодні в теоретичній соціології поняття “суспільство” продовжує систематично вживатися з урахуванням, насамперед, його макрорівневих характеристик. Не менш категоричною та такою, що потребує більш детальної ілюстрації, є теза, що “постульована М. Вебером дія з урахуванням смислів іншого не є чисто соціальною”. Того ж самого вимагає й авторське твердження про необхідність “вийти за межі оптики Іншого” в бік “оптики Третього” (с. 12).

Попри сформульовані зауваження, ще раз підкреслимо, що напрацювання та висновки, зроблені в монографії Олександра Голікова, розширюють можливості соціологічного вивчення сучасних знаннєвих процесів. В умовах, коли ідентичність, цінності, ідеології, схеми сприйняття, інструментарій взаємодії, норми, правила, ідеали, очікування, вибори змінюють свій статус у життєвому світі, коли глобалізація “перепишує” компоненти знаннєвого арсеналу учасників соціального, вкрай важливим стає адекватне розуміння тих чинників, які зумовлюють ступінь і форми означених трансформацій. Тому соціологічне бачення знання людей, в якому відображається світ їхніх дій і життя, має безпосереднє відношення до експертної евалюації процесів, пов’язаних з участю людей у політиці, соціальних взаємодіях, ідентифікаційних пошуках, ціннісних зрушеннях, повсякденних реляціях тощо.

Авторська концепція соціального як знаннєвого феномену розкриває особливості конституювання соціального у цілому та фабрикації соціального знаннєвими інстру-

ментами зокрема. Розроблена та деталізована О. Голіковим концепція може використовуватись як основа емпіричних досліджень різноманітних знанневих процесів і явищ, а здійснений ним аналіз європейського та світового досвіду актуальних розробок і відповідних концепцій у сфері соціології знання розширює і збагачує теоретико-методологічний базис вітчизняної соціології та сприяє розвитку нових підходів до аналізу сучасного українського суспільства.

А.О. Ручка,
д-р філос. наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут соціології НАН України,
вул. Шовковична, 12, Київ, 01021, Україна,
email: otd.soc@gmail.com

A.O. Ruchka,
Dr.Habil (Philosophy), Professor,
chief research fellow,
Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine,
12, Shovkovychna Str., Kyiv, 01021, Ukraine,
email: otd.soc@gmail.com